

BENDA GYULA

Írni tudás és iskola

A Z ÍRNI-OLVASNI TUDÁS elterjedése, az iskolázottsági szint emelkedése fontos jellemzője, előfeltétele vagy mutatója a 18–20 századi nagy átalakulásnak, nevezzük azt modernizációnak, iparosodásnak vagy másként. Az írás és olvasás használata átalakította a műveltség szerkezetét, megnövelte az elérhető tudásanyag terjedelmét, a változásokhoz jobban alkalmazkodó mentalitást teremthetett. Az írni-olvasni tudás elterjedése és a gazdasági-társadalmi változások közti kapcsolattal számos magyarázó elmélet foglalkozik, mindegyik támaszkodik az írtudás mérő kvantitatív idősorokra. A modern statisztika születésétől kezdve nagy figyelmet szentelt a műveltségi állapotok vizsgálatának: az iskolák állapotát és az iskolába járók számát a 18. századtól kísérli meg követni számos európai állam, köztük a Habsburg birodalom központi kormányzata is, s az 1867 utáni első magyar népszámlálás kiemelten vizsgálta a népesség írni és olvasni tudását. A korai iskoláztatogatói statisztikák azonban nem mindig maradtak fenn, s 1870 előtt kísérlet sem volt a teljes népesség műveltségi állapotának (írni-olvasni tudásának) felmérésére.

Az 1960-as években a társadalomtörténet s a tőle egyre inkább függetlenedő művelődés- (mentálitás-)történet az akkor divatos kvantitatív szemléletből kiindulva felfedezett egy megközelítő mérőeszközt: a sajátkezű aláírások és az azt helyettesítő keresztek számbavételét. Ez a módszer a társadalom jól körülhatárolható csoportjaiban keresztmetszeti és hosszabb idősoros adatokat teremthet a kutatás számára.

Magyarországon Benda Kálmán honosította meg az aláírásokra épített elemzést, majd Tóth István György mélyítette el módszertanilag ezt a megközelítést (a magyarországi forrásadottságokhoz közelítve azt). Tóth István György monográfiája 1996-ban már jelentős eredményeket tudott szintetizálni egy országrészre és több társadalmi csoportra.¹

Szintén a kvantitatív szemlélet idején született egy másik művelődéstörténeti megközelítés: ez az olvasáskulturát vizsgálja a könyvkiadás mennyiségi és minőségi (tartalmi) jellemzőivel, valamint a könyvek elterjedésének mérésével, elsősorban hagyatéki összeírások hasznosításával. Magyarországon is jelentős eredményeket tud felmutatni a könyvtörténeti megközelítés, de a falusi, mezővárosi népesség könyvbirtoklását még alig ismerjük (a leltárak alig jeleznek könyveket).²

Legújabban a középiskola szerepének vizsgálata került előtérbe, s a gimnáziumi anyakönyvek feldolgozására épülő elemzések a diákság rekrutációját (társadalmi és

¹ TÓTH ISTVÁN GYÖRGY 1996. Tóth István György összefoglalója felment minket, hogy részletesen ismeressük az idevágó irodalmat.

² A könyvtörténet eredményeiről újabban HUDI JÓZSEF: A veszprémi polgárság könyvkultúrája a 18–19. században = Történelmi Szemle XLII (2000) 1–2. sz. 91–113.

földrajzi származását) használják fel a társadalom és műveltség viszonyában bekövetkező változások bemutatásához és értelmezéséhez.³

Keszthelyre vonatkozóan szinte mindegyik megközelítésben már értékes tanulmányokkal rendelkezünk. Mi indokolja tehát, hogy az írní-olvasni tudást és a műveltség változást újra ebben a mezővárosban vizsgáljuk meg. Az egyik érv lehet az, hogy monografikus társadalomtörténeti munkám során egy új, szintetizáló megközelítést tudtam megvalósítani. A másik érv a kutatás továbblépésére hivatkozhat, egyrészt újabb forrásanyag feldolgozása (végrendeletek, a mezővárosi előjáróság stb), másrészt a mikroszintű (családok, nemzedékek) eredménye a számszerű előrehaladás mellett a kutatásmechanizmusokra is rávilágíthatnak.

Áttekintésemben először az aláírások elemzésével foglalkozom, s igyekszem a korábbi keresztmetszeti vizsgálatot (Király Ferenc 1990-ben megjelent cikke) a fejlődési dinamikával kiegészíteni. Majd a gimnáziumba járó keszthelyiek társadalmi jellemzőinek bemutatásával a műveltségi szint emelkedésével, illetve e szempontból a társadalom fokozott differenciálódásával foglalkozom.

AZ ALÁÍRÁSOK TANÚSÁGA

Király Ferenc 1990-ben alapos elemzésben vizsgálta meg a Keszthely és földesura között 1838. október 4-én létrejött örökös szerződés aláírásait, s az adójegyzékekben is beazonosítható 312 személy (leginkább háztulajdonosok) esetében 35 százalékban állapította meg az írnitűdők arányát. Az egész népességre kivetítve 30 százalékot becsűlt (a férfiaké inkább magasabb, 40 százalékra becsűlhető módszere alapján). Megvizsgálta a foglalkozás, vagyon és lakóhely szerinti arányokat is. Az iparosok 53 százaléka írta alá nevét. A részletes eredményeket Király Ferenc a következőképpen összegezte: "Az egyes iparágaknál eltérő írnitűdés szintet tapasztalhatunk. Legmagasabb, 79 % a városban kis számban dolgozó, általában komoly technikai ismeretet vagy adminisztrációs jártasságot követelő szakmák képviselőinél (asztalos, bábos, festő, kirurgus, kőfaragó, kolompár, lakatos, órás, orgonakészítő, pék, puskás, szítás, üveges, 19 fő, ebből 15 ír)... Következő csoportba kerültek a textil- és bőrfeldolgozással foglalkozó, rendszerint népes céheket alkotó iparosok 56 %-os írnitűdés aránnyal (csizmadia, kalapos, köteles, németvarga, szabó, szűjgyártó, szűcs, szűrszabó, takács; 39 fő, ebből 22 ír). Esetűkben már kevésbé szűkséges az adminisztrációs jártasság, de néhány mesterségnél, mint a szabónál vagy a németvargánál gyakori a számlaadás. Talán az is közrejátszik viszonylag magas írnitűdésűkben, hogy a helyi, nem bevándorolt iparosság elitje zömmel ezen szakmákából verbűválódik. Esetűkben azt lehet feltételezni, hogy a technikai és adminisztrációs ismertek mellett bizonyos társadalmi elvárások is meghatározóak lehetnek az írnitűdésű megszerzésében. A legutolsó helyen 33 %-kal a már többször emlegetett ácsok, halászok, fazekasok és kőművesek állnak (27 fő, ebből 9 ír)." A vagyon (adózási) különbségek az iparosok között nem magyarázzák az írnitűdésűbeli eltéréseket. A földművesként azonosított háztulajdo-

³ Vö. Iskola és társadalom 1997.

nosoknak 27 százaléka tudott írni, esetükben azonban a vagyonosabbaknál az arány magasabb. A zsidó kereskedők és iparosoknál a legmagasabb az írtudás (52 %).⁴

A fizetett adó nagyságával mért vagyon nagysága befolyásolja az írtudást, a több adót fizetők között nagyobb a nevüket sajátkezűleg aláírók aránya. A területi különbségeknél megállapítja, hogy a főutcán lakók, akik egyben több adót is fizetnek, nagyobb arányban írtstudók, mint a város széli (Cigánygyep, Pap utca, Bolha utca) földművesek és szegényebb kézművesek. Az éles különbség a centrum és periféria között figyelhető meg, a közbenső részek átmenetet képeznek.⁵

Eredményeit két ponton tudjuk meghaladni. Egyrészt a keszthelyi végrendeletek elemzésével megvizsgálhatjuk a végrendelezők írtudását. Másrészt a mezővárosi előjáróság tagjainak, a bírának és esküdteknek íráskészségét elemezzük.

Keszthelyen a mezővárosban, a Polgárvárosnak nevezett jobbágyfaluban és a szőlőhegyi népességnél háromszázegy végrendelet maradt fent.

*A keszthelyi végrendeletek száma
és a végrendelező neme szerinti megoszlásuk 1740–1849*

év	férfi	női	együtt
	végrendelet		
1740–1789	22	17	38
1790–1809	45	31	76
1810–1819	35	42	77
1830–1849	53	57	110
Összesen	155	147	301

A háromszázi testamentumból 8 esetben egy személynek két végrendelete maradt fenn, tehát az utolsó rendelést hátrahagyó személyek száma csak csak 293. A végrendeletek száma az utolsó húsz évben jelentősen megnőtt. A végrendelező személyek közel fele özvegy nő. A másfélszáz nő közül mindössze ketten írták alá nevüket: Menyhárd Katalin (1830) és Kupi Katalin (1848). Menyhárd Katalin halász családból származik, férje Juraskovics Mihály csizmadia volt. Esetében nem tudjuk, hogy mi emelte ki műveltségében a többi női sorstársa közül. Kupi Katalin (Hegedűs György özvegye) kocsmárosné volt, családja a 18. század óta rendszeres kocsmabérlő. A kocsmárosné már az 1710-es évek óta felbukkanó női szerep, nyilvánvalóan a számadás és adminisztráció szükségessége tette az írás ismeretét.

Férfiak esetében azt figyelhetjük meg, hogy az 1810 előtt végrendelezettek között alig néhányan írták alá nevüket, a kis esetszám miatt nem sokat mond, hogy az aláírások aránya 5 százalék körüli. 1810 után azonban 40, illetve 33 százalékra ugrik

⁴ KIRÁLY Ferenc 1990. 166–170.

⁵ U. o. 168.

fel az arány. Jóllehet a végrendelkezők korösszetétele még idősebb lehet mint a korábban vizsgált városi adózóké, az arányok hasonlósága szembeötlő.

A nevüket aláírók között többségben kézműveseket találunk (33-ból 18). A kézműveseknél is hasonló ugrást észlelhetünk 1810 előtt és után. A korábbi időszakban minden nyolcadik ír sajátkezűleg alá, majd pedig több mint 50 százalékuk (1830 után 57 %). Ezzel szemben a földművelésből élők (igásállatot tartó gazdák vagy csak szőlőt birtoklók) közül egy-egy embert találunk, aki írástudó.

Másodikként a keszthelyi elöljáróság ími-olvasni tudását mutatjuk be. Keszthely mezőváros volt, a 18. században mindenkor egy öregbíró és 12 esküdt állt a város élén. A tisztségviselők névsorát 1740-től megkíséreltük összeállítani. Keszthely elöljáróságának mindennapi jegyzőkönyvei csak 1835-től maradtak fenn a tisztújítások adataival. Ezt megelőző évekre egyrészt a városbírák számadásait használtuk, másrészt a mezővárosi írásbeliség termelte iratok tanúit vettük számba (ez esetben azt is megtudtuk állapítani, hogy nevüket sajátkezűleg vagy kereszttel írták e alá). A mezővárosi archontológia egyelőre nem teljes: az esküdtek névsora az 1780-as évekig erősen hiányos, az 1770-es évekből nem ismerjük valamennyi bírót.⁶ De a hiányosságok ellenére elemezhetjük a mezővárosi elöljáróság összetételét és ímitudását.

1740 és 1848 között 28 keszthelyi lakos nevét ismerjük, akit egyszer vagy többször megválasztottak bírónak. Közülük 20 iparos volt, 1 kereskedő. Gazdálkodásból élt 5, de közöttük volt egy halász céhtag is. Rendhagyónak tűnik Horváth Ignác uradalmi inspektor személye, aki egy évig volt bíró, valamint Balogh József 1848 májusában megválasztott városbíró, aki gimnáziumot végzett, az uradalom alkalmazásában is állt egy ideig mint kancellista és adózóként igásállatot is tartott. Az ismert foglalkozások igen változatosak: fazekas, gombkötő, kötélgyártó, lakatos, mészáros, szabó, szűcs, takács. A városbírák közül 15 helybeli születésű, 9 bevándorolt (4 esetben bizonytalan a származás, de valószínűbb a bevándorlás). A bevándorló iparosok azonban szinte valamennyien helybeli leányt, özvegyasszonyt vettek el. Kettő kivételével valamennyi bírává választott személy sajátkezűleg írta alá nevét. A két írástudatlan öregbíró iparos volt, Jámbor György (1773-1780) lakatos és Erdődi József (1793-1797, 1803-1811) csizmadia, mindkettő hosszabb ideig állt a város élén. A bírók a 18. században igen vagyonos és feltételezésünk szerint népszerű vagy nagy presztízsű személyek voltak, majd kisebb vagyonú, kisebb presztízsű személyek tűnnek fel.

Az esküdtek esetében két tízéves metszetet vizsgáltunk meg. 1790 és 1799 között 25 különböző személy szolgálta a várost, köztük is nagy többséget alkotnak az iparosok. Mindössze négyen tesznek keresztet nevük után. A város vezetésében részvevők a reformkorban szinte kizárólag iparosok voltak. 1840 és 1848 között 26 keszthelyi polgár szolgált esküdtként, ebből 21 iparos, 1 kocsmáros, 2 tisztviselő, 1 halász, 1 pedig gazda volt. Biztosan tudott ími 22, további három iparos esetében erősen feltételezhetjük, hogy írástudó volt.

⁶ A teljes névsor megtalálható PhD-disszertációnk függelékében vö.: BENDA 2001b.

A GIMNÁZIUM HELYBELI DIÁKJAI

Keszthelyen 1772-ben jött létre a ferencesrendi gimnázium Festetics Pál támogatásával. Eleinte háromosztályos grammatikai iskolaként, majd 1789-től 1849-ig nagygimnáziumként működött. A szerzetesrendek feloszlása után a ferencesek elköltöztek Keszthelyről, a gimnáziumot a későbbiekben a premontrei rend vette át. A gimnázium diákjainak jelentős része, fele-kétharmada keszthelyi születésű vagy keszthelyi lakos volt. Sasfi Csaba korábbi tanulmányában a gimnáziumi anyakönyvek alapján elemezte a középiskola helybeli diákjainak jellemzőit 1806 és 1849 között.⁷

Az anyakönyvek családrekonstrukciós feldolgozásával lehetővé vált a gimnáziumi anyakönyvek nominális feldolgozása. Ennek eredményei jól kiegészítik az aláírások elemzésével kapott képet.⁸

Számításaink szerint a 12 éves kort megélt fiúk 16–19 százaléka járt legalább egy évet a gimnáziumban, ez az arány a 1808 és 1848 között ingadozik, de tendenciaszerűen nem emelkedik. 1808 és 1847 között a gimnázium félévénként felfektetett diáknévsorai (ezt nevezzük anyakönyvnek) 697 diákról mutatják, hogy helyben születtek vagy laktak. Közülük 521 gyereknek megtaláltuk születési adatait (s ezáltal családját, szüleinek társadalmi helyzetét is jellemezni tudjuk), 135 esetben pedig bizonyítható a beköltözés. A közel hétszáz diáknak fele (48 %) iparos apától származik. Az adójegyzékek elemzése alapján a kézművesek a keszthelyi adózók 20–25 százalékát teszik ki (az iparűzéstől már visszavonult háztartásfőkkel együtt a település adózóinak egyharmada lehetett iparos). Az uradalom, a megye vagy a város alkalmazásában álló tisztviselők, szakértelmiségiek gyerekei 14-15 százalékot tesznek ki. Ez az arány is jóval magasabb az apák számarányánál. A mezőváros lakosságának felét vagy nagyobb részét kitevő gazda és szőlőműves csoport gyerekei viszont kezdetben 20 százalékot tesznek ki, majd pedig az 1840-es évekre lecsökken arányuk 13 százalékra.

*A keszthelyi diákok megoszlása apjuk
foglalkozási-társadalmi csoportja szerint 1808–1847*

Évtized	úsztviseelő, értelmiségi	gazda	szőlőmű- velő	halász	uradalmi alkalmazott	iparos	kereskedő, szolgáltató	egyéb, ismeretlen
1808–1817	15	13	8	6	2	43	4	10
1818–1827	11	10	2	1	5	36	5	10
1828–1837	17	4	6	3	4	47	8	11
1838–1847	15	6	3	3	8	46	11	7
Együtt	14	8	5	3	5	47	7	10

A gimnázium tehát elsősorban a kézművesek gyerekeinek biztosít műveltséget és társadalmi emelkedést.

⁷ SASFI 1990. Az ő tanulmányai alapján ismeretemet az iskola történetét is. Az iskolára ld. még: HOÓS 1997. és GYÖRFFI 1896.

⁸ A részletes elemzés időközben megjelent: BENDA 2001a.

A csizmadiák esetében részletesebben is megvizsgáltuk a tanulás és a társadalmi helyzet változását. 1770 és 1789 között a keszthelyi csizmadiáknak 105 fiúgyereke született, ezek közül 13. életévét 65 élte meg. Közülük mindössze nyolcan jártak legalább egy osztályt a gimnáziumban, közülük három apja mesterségét követte. A felnőttkort megélt 60 fiúból 34 sorsa ismeretlen, ezek egy része valószínűleg mesterséget tanult s legényként vándorolt el. Nyolcan csizmadia mesterséget tanultak és Keszthelyen telepedtek le, egy közülük ismeretlen kézműipar után adózik, néhányan pedig szőlőművesként élnek a városban. Vagyis a 18. század végén még a fiúk alig érik el iskolázottságban a gimnázium alsó szintjét, leginkább apjuk mesterségét folytatják, társadalmi emelkedést csak egy kis töredéküknél feltételezhetünk. Az 1790 és 1829 között született 157 csizmadia fiúból 88 érte meg a 13 éves kort, közülük már minden második, azaz 43 járt legalább egy évig középiskolába. A középiskolába járók egy jelentős része (24) sorsa ismeretlen, szakmát tanulhattak vagy a magasabb osztályokat is elvégzők továbbtanulhattak. A legtöbben, 14 fiú apja mesterségét folytatta, egy uradalmi főkertész, egy másik puskaműves lesz. A gimnáziumba nem járó fiúk közül is 6 csizmadia lesz.

Adataink alapján azt a következtetést fogalmazhatjuk meg, hogy a 19. század első felében a csizmadiáknál a fiúk fele számára az életpálya része a gimnáziums akkor is, ha csak apjuk mesterségét folytatják. A helyben maradók közt minimális az, aki társadalmilag emelkedik, de az elvándorlók egy részének esetében ezt feltételezhetjük. Végeredményben a csizmadiák esetében a gimnázium néhány osztálya, azaz a biztos írni-olvasni, és némi elemi műveltség már a társadalmi újratermelés részévé vált.

A családokon belül a nemzedékek egymásutánjának vizsgálata még érzékletesebben mutathatja ezt meg. Laki István (sz. 1765) Keszthelyen házasodott 1786-ban, és csizmadiaként élt és adózott (apja halász volt). Ő még keresztet tett neve után, azaz írástudatlan volt. Mindhárom fia csizmadia lett. A két fiatalabb már több osztályt elvégzett a helybeli középiskolában. A harmadik nemzedékben született hét fiú már mind több évet járt középfokon, egy szerzetes, majd paptanár lett (Laky Demeter), a többiek csizmadia mesterséget tanultak. A három nemzedék alatt a helybeli gimnázium szükségletté lett, s a kiemelkedést is lehetővé tette (bár az egy hagyományos kitörést jelentő pályán, a papi hivatásban valósulhatott meg).

Valószínűleg hasonló képet adna a legtöbb szakma vizsgálata. A 18. században még írástudatlan apák fiai és unokái, bár gyakran csak apjuk nyomdokait követték a foglalkozást tekintve, írtak és olvastak, magasabb műveltségre tettek szert.

A társadalomtörténeti elemzésekben mindenkor szokásos a nemesség külön kiemelése, mintegy feltételezve, hogy az nemcsak jogi helyzetében, hanem tényleges társadalmi pozíciójában, kapcsolatrendszerében is különbözik az ignobilis társaitól. Keszthelyi társadalomtörténeti vizsgálatunk azt mutatja, hogy a nemesi címet, armálist birtoklók, bár elkülönült communitast alkotnak 1786–1787-től, társadalmi kapcsolatrendszerükben teljes egészében integrálódnak a helyi társadalmi tagozódás csoportjaiba. A nemes iparos felesége leginkább hasonló mesterséget űző iparos leánya, fiai és leányai is ebben a körben házasodnak. Csak néhány egyén vagy egy-két család esetében beszélhetünk arról, hogy nemesként fel tud emelkedni, részben kisebb szakértelmiségi feladatokat lát el (pl. jegyző, kirurgus), részben megyei tisztviselő

lesz. Az iparosok gyerekei közül is számosan követik a kiemelkedést biztosító pályákat (katonaság, papi hivatás, uradalmi tisztviselő). Önmagában a nemesség nem írható le elkülönülő csoportként.

ÖSSZEGZÉS

A két megközelítés végeredménye azt mutatja, hogy az írtudás (iskola végzettség emelkedése) az iparosokra egyre inkább jellemző a 19. század első felében. Leszakad műveltségében a számtóművelésből és szőlőből élő földműves népesség. Ezek zöme kiköltözik a szőlőhegyekre, gyerekei igen kis arányban tanulnak mesterséget vagy járnak gimnáziumba.

A mezőváros elöljáróságában már a 18. század utolsó évtizedében is a többség maga írja alá nevét, a század közepére a helyben születettek többsége néhány gimnáziumi osztályt is elvégzett, valószínűleg aktív módon használja az írást és olvasást, el tud látni adminisztrációs feladatokat is.

IRODALOM

- BENDA Gyula 2001a. Kisvárosi társadalom és gimnáziuma = *Korall* 3–4. 104–123.
- BENDA Gyula 2001b. Zsellérből polgár. Társadalmi változás egy dunántúli kisvárosban (Keszthely 1740–1848) PhD-disszertáció. ELTE BTK.
- GYÓRFFI Endre 1896. A keszthelyi kath. főgymnasium története. Keszthely
- HOÓS Éva 1997. Latin iskola vagy professzionális képzés. Iskolák a társadalmi elvárások hálójában a XVIII. század végén: a keszthelyi példa. In *Iskola és társadalom. A Zalaegerszegen 1996. szeptember 5–6-án rendezett konferencia előadásai*. Zalaegerszeg, (Zalai gyűjtemény 41.) 89–113.
- Iskola és társadalom 1997. *A Zalaegerszegen 1996. szeptember 5–6-án rendezett konferencia előadásai*. Zalaegerszeg, (Zalai gyűjtemény 41.)
- KIRÁLY Ferenc 1990. Könyv és olvasója Keszthelyen a 19. század első felében. In *Művelődéstörténeti tanulmányok*. Zalaegerszeg, (Zalai Gyűjtemény 31.) 165–192.
- KIRÁLY Ferenc – BENDA Gyula 1989. Iparosok egy kisváros társadalmában, Keszthely 1711–1850. In VI. Kézművesipartörténeti Szimpózium, *Veszprém* 1988. november 15–16. MTA–VEAB 31–46.
- MADAS Edit–MONOK István 1998. A könyvkultúra Magyarországon. A kezdetektől 1730-ig.
- SASFI Csaba 1997. A nagykanizsai és a keszthelyi gimnázium vonzáskörzete és a diákok lakóhelyi koncentrációja 1808 és 1848 között. In *Iskola és társadalom. A Zalaegerszegen 1996. szeptember 5–6-án rendezett konferencia előadásai*. Zalaegerszeg, (Zalai gyűjtemény 41.) 131–171.
- TÓTH István György 1996. „Mivelhogy magad írást nem tudsz...” Az írás térhódítása a művelődésben a kora újkori Magyarországon. Budapest, MTA Történettudományi Intézete

SUMMARY

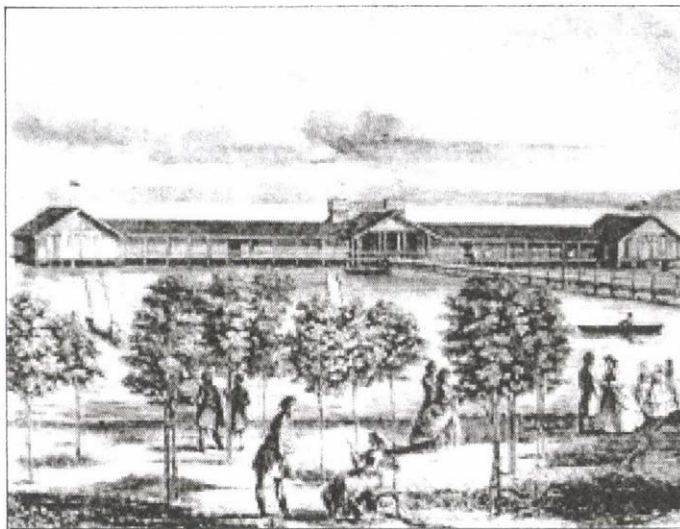
GYULA BENDA
Literacy and school

The author elaborated the testaments (approx 300) as part of his social-historical monograph of Keszthely, assembled the list of the municipal magistracy (scrutinizing whether they could sign their names), and he also elaborated the secondary grammar school students' register of Keszthely (establishing the parents' social characteristics with the students born in Keszthely). In the course of the analysis, he made use of the experiences of the micro-historical research work (family reconstitution, generation lineage, biographies.) The study sets out from the earlier analyses works written by Ferenc Király (Literacy in 1838) and Csaba Sasfi (Students from Keszthely) and used their conclusions.

Results: the examination of the signatures of the taxpaying and noble heads of families could become possible with the help of the contract signed between the township and its squire (1838). According to these 53 per cent of the artisans signed their names. The degree of the literacy was the highest in smaller trades (79 per cent). Altogether there were 19 people who worked in the joiner's, honeybread-baker's, house-painter's, chirurgeon's, stone-cutter's, tinker's, locksmith's, watch-maker's, organ-builder's, baker's, gun-smith's, sieve maker's, giazier's trade and 15 out of the 19 artisans could write. The rate was much worse among the most populous market-town trades (bootmaker, hatter, roper, cobbler, tailor, furrier, feltcloak maker, webster) from among 39 artisans only 22 (56 per cent) signed their names. Literacy variances are not explained by pecuniary (taxational) differences, but there were more peasants with larger estates than smallholders to have signed their names. (27 per cent of the house-owners identified as peasants could sign their names.) Local Jewish traders and artisans from another group, from among whom 52 per cent could sign their names.

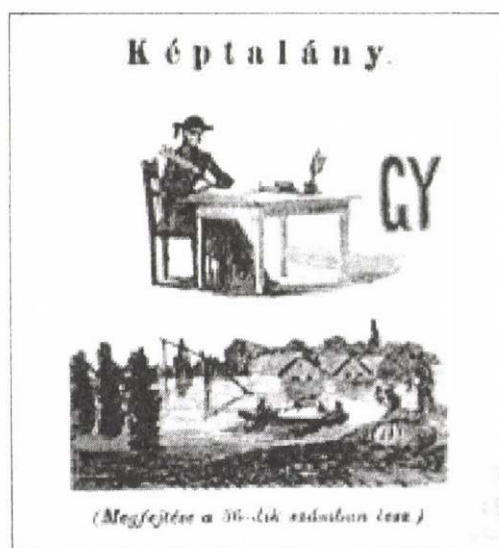
Testaments (300 ones from 293 persons), on the one hand, confirm these deviations and rates, but on the other hand they show that there was a rapid increase between the second half of the 18th century and the years of 1830–1848.

From among male testators, hardly a few signed their names before 1810 (around 5 per cent), but this rate jumps to 40 and 33 per cent respectively after 1810. Among those, who signed their names, we can mostly find artisans (18 out of 33.) Before 1810, every eighth person signed the signatures of their own, than more than 50 per cent (57 per cent after 1830). In contradiction to these, we can only find one or two men from among the ones engaged in family (farmers with work animals or vineyard-owners only) who are literate. Altogether, there were only two women from among half of the overall testators, who signed their own signatures.

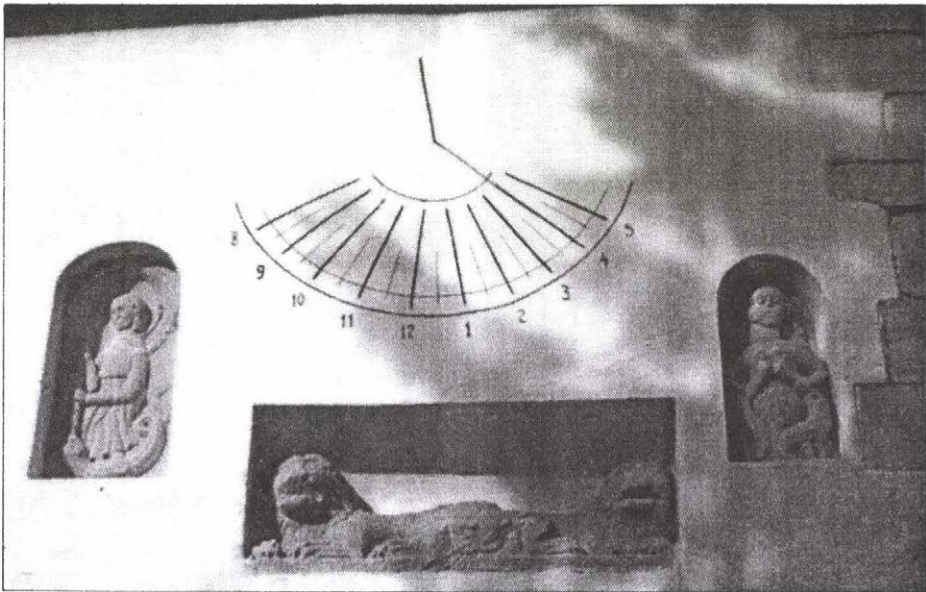
13. kép

A balatonfüredi új fürdőház 1866-ban (Hazánk s a Külföld, 1866)

14. kép

Képrejtvény a Hazánk s a Külföld 1866. évfolyamából
(Megfejtése: papírgyár)

15. kép

Utolsó ítélet kompozíció, a magyargyerőmonostori relief: középen napóra,
baloldali fülkében Szent Mihály, jobb oldali fülkében szirén, Melusina,
középen két oroszlán.

Starmüller Géza (Kolozsvár) felvétele (1997)